

ВОЛОДИМИР КУЛИК,

кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України

Творення суспільної нормальності в медійному дискурсі: концептуалізація та українська специфіка

Abstract

The article analyzes an understudied but important aspect of ideological influence of the media, namely their role in defining beliefs regarding social normality and spreading a normality-oriented worldview. The author conceptually distinguishes normality from normativity: in contrast to the norm as a reflection of certain cultural or ideological values, the normal is of value precisely due to being widespread. The discursive presentation of certain actions or beliefs as normal at the same time constitutes their performers or holders as normal people. The media discourse plays a major role both in defining the limits of normality and in establishing the priority of not transgressing them. The main factors encouraging the audience to perceive media texts in terms of normality rather than norm are, first, plurality and interchangeability of represented objects and, second, the non-problematized nature of representation, that is, the practice of mentioning or showing certain patterns without stressing, discussing or otherwise drawing attention to them. In post-Soviet Ukraine, these factors are particularly active due to political and social contexts in which the media are functioning, and because of ideological orientations of their managers and journalists.

Серед різних аспектів ідеологічного впливу, що його дискурс мас-медіа може чинити на аудиторію, дослідники звертали увагу передусім на два: внесок у підтримання суспільно-політичного статус-кво та у (від)творення соціальних і культурних ідентичностей, зокрема національної. Ця стаття

розглядає інший — малодосліджений, але дуже важливий для розуміння ідеологічного впливу медіа у сучасному суспільстві складник: їхню роль у творенні уявлень про суспільну нормальність і в поширюванні зорієнтованого на неї світогляду.

Норма, нормальність та нормалізм

Одна з головних функцій будь-якої ідеології — творити й підтримувати уявлення членів суспільства або групи про належну поведінку в різних ситуаціях, тобто про *норми* такої поведінки. Ідеології виконують цю функцію через артикулювання самих норм або, частіше, дискурсивне подання відповідної та не відповідної їм поведінки. Починаючись у період соціалізації нових членів спільноти, таке нормативне орієнтування з боку різних ідеологій/дискурсів діє на людину впродовж усього життя. Деякі норми спільнота явно артикулює та фіксує, як-от державні закони, правила правопису чи процедури богослужінь. Проте більша частина норм укорінюється в свідомості людей як здоровий глузд, і потім їх підтримування відбувається передусім через демонстрування дій, що відповідають угрунтованим заснованим на ньому очікуванням [Гарфінкел, 2005; Кулик, 2003]. Переважна неартикульованість таких норм зумовлює деякі розбіжності в їх тлумаченні, до того ж точне дотримання їх у багатьох ситуаціях неможливе. В будь-якому разі здоровий глузд — тобто сукупність уявлень, що їх члени спільноти свідомо чи несвідомо наділяють таким статусом [Geertz, 1983: p. 75] — уважає прийнятними певні відхилення від норми. Ба більше, часто-густо й саму норму він тлумачить не як один-єдиний стан предмета чи перебіг процесу, а як певний спектр можливих станів/перебігів, точніше, відрізок спектра від однієї межової точки до іншої. Такі стани й перебіги носії цього глузду вважають *нормальними*.

Концептуальному відокремленню нормальності від нормативності дуже перешкоджає їх постійне змішування в повсякденному й інституціональному мовленні (зокрема, подання прикметника “нормальний” як граматичного й, отже, семантичного відповідника іменника “норма”¹). Проте, як доводить Юрген Лінк, автор найгрунтовнішого дослідження історії вживання й тлумачення лексичного комплексу “нормальний” [Link, 1999], цей прикметник у реальному вжитку (в німецькій та інших західноєвропейських мовах) майже ніколи не означає “такий, що відповідає нормі” або “внормований”. Нормальність визначають не за наперед відомою нормою, на яку орієнтуються суспільні актори, а за середнім значенням певної величини, що його встановлюють уже після виконання дії та враховують у наступних діях цього типу, намагаючись наблизитися до цього середнього — аби фактичне значення не відхилилося від нього більше, ніж на певну ве-

¹ Скажімо, “Словник української мови” визначає “нормальний”, зокрема, так: “Який не має відхилень від норми; який відповідає загальноприйнятим нормам, вимогам і т. ін.; звичайний” [Словник, 1974: с. 443]. Тут відповідність нормі та звичайність подано як синоніми, хоча ці значення якраз і відбивають різницю між нормативним і нормальним.

личину, при перевищенні якої поведінку актора вважатимуть ненормальною.

Якщо поняття норми притаманне всім людським спільнотам, то нормальність, як її тлумачить Лінк, є “історично специфічним “досягненням” модерних західних суспільств” [Link, 2004a: p. 17]. Ці суспільства поступово запровадили всеосяжне статистичне опрацювання “даних” про різноманітні аспекти діяльності своїх членів і таким чином звели цю діяльність до набору середніх показників, за якими (зокрема, графічно поданими у вигляді кривих, що унаочнюють зміну показників із часом) зорієнтований на нормальність дискурс — *нормалізм* — судить і про суспільну адекватність окремих осіб та груп, і про динаміку стану всього суспільства. В основі цієї практики лежить уявлення про функціональну тотожність індивідів, порівнянність їхніх дій і значимість лише сумарних результатів (узаємо)дій великих мас, а не окремих зусиль одиниць. Люди стають, каже Лінк, чимось на кшталт куль у так званому Гелтоновому ситі, котрі, послідовно вдаряючись об спеціально розташовані цвяхи, з однаковою ймовірністю відскакують в обидва боки, але зрештою переважно опиняються біля середини. Розподіл позицій, у яких опиняються такі кулі, можна зобразити Гаусовою кривою у формі дзвона — з максимумом посередині та симетричними спадами до нуля на обох краях, — котра в математичній статистиці описує розподіл значень випадкової змінної, який і називають нормальним. Для цього розподілу характерна, з одного боку, майже рівна нормальність усіх позицій у широкій зоні довкола середини, а з іншого — рівна (не)нормальність значних відхилень в обидва боки [Link, 2004b: p. 52–54; 1999: S. 40].

Приписуючи нормалізму таке оцінювання нормальності різних показників, Лінк має на меті підкреслити чинне в цьому дискурсі уявлення про нормальність як звичайність і пересічність. На відміну від норми як відбиття певних культурних чи ідеологічних цінностей, нормальне значення є цінністю саме через його поширеність. Однією з причин укоріненості цього уявлення в повсякденному й медійно-політичному дискурсах він вважає запозичення медичного (зокрема психіатричного, в якому нормальною називають людину без порушень психіки) розуміння нормального як не (надто) девіантного, припустимим й, отже, не вартого (термінового) втручання [Link, 1999: S. 21]. Тому нормалістичні дискурси переймаються не тим, щоб суспільні процеси й поведінка людей точно відповідали певній нормі, а щоб не виходили за межі нормального. В цих рамках для нормалізму важливо не стільки те, як *належить* бути, скільки те, як *може*, а це, знову ж таки, визначається головно тим, як *звичайно* — “нормально” — *буває*. Водночас поза межами нормального він вважає відхилення в обидва боки (як-от “надто високу” й “надто низьку” народжуваність або “радикальний” націоналізм чи космополітизм) однаковою мірою неприйнятними. Ясна річ, на практиці цієї симетрії зазвичай немає, бо до нормалістичної орієнтації додаються якісь інші — інакше кажучи, нормалізм не цілком витісняє нормативізм, або радше не цілком опановує його: адже сама (здебільшого неявна) орієнтація на “золоту середину” та нехтування будь-яких причин істотно від неї відхилитися теж має нормативну дію, тобто нормальність є не тільки описом, а й

приписом — порушення якого робить людину в очах спільноти позбавленою здорового глузду, простіше кажучи, ненормальною.

Як і для здорового глузду, для нормальності *визнання* з боку її носіїв дорівнює *чинності* у спільноті цих носіїв: як формулює Лінк, “нормальним є саме те, що “нормально” вважають нормальним”, тобто не вартим занепокоєння та втручання” [Link, 1999: S. 23]. Попри позірну тавтологічність цієї формули, вона окреслює той самий узаємозв'язок із дискурсом, на який дослідники вказували щодо багатьох інших уявлень: “те, що “вважають” звичайним (нормальним), таким чином конституують як нормальну реальність — аж до абсолютно крайньої межі “божевілля”...” [Link, 1999: S. 42]. Водночас це конституує виконавців таких дій чи носіїв таких уявлень як нормальних людей. Залежність нормальності від практик, які її втілюють, особливо чітко виявляється саме в окресленні її меж, які можуть бути вужчими й жорсткішими або ширшими й гнучкішими¹, а також різними в різний час і в різних суспільних царинах, де поза ними опиняється — стає *девіантним* — то якийсь один спосіб поведінки, то інший [Link, 2004a: P. 27]. Попри ці відмінності, вирішальний критерій проведення меж завжди полягає в тому, що вони мають охоплювати більшість членів відповідної спільноти — інакше це не буде нормальність [Link, 1999: S. 23].

Утім, установити цю відповідність, тобто належність даного нормалізованого об'єкта до певного класу не завжди просто — зокрема через змагання різних ідеологій, що обстоюють свої класифікаційні системи. Якщо, як твердила цитована в Лінковій книжці німецька публіцистка Бригіте Зебахер-Брандт, “нормальність означає: бути як інші” [Link, 1999: S. 16], то різні люди по-різному окреслюють для себе та своєї гаданої спільноти коло тих неінакших інших, на яких треба орієнтуватися (в цьому класифікаційному окресленні виявляється ще один нормативний аспект нормалізму). Для Зебахер-Брандт та більшості західнонімецьких еліт бажана нормальність після 1989 року означала (поновне) набуття багатьох ознак, що їх мають інші нормальні держави і що їх німцям, з огляду на ненормальність їхнього минулого, впродовж півстоліття було відмовлено. Проте множина об'єктів, за зразком яких мала нормалізуватися Німеччина, охоплювала не всі держави світу, а, по-перше, тільки національні (тому повоєнну поділеність нації між двома державами вони нормальною не вважали), по-друге, тільки демократії західного типу (тому ФРН мала поглинути НДР, а не в жодному разі навпаки), по-третє, тільки розвинені й могутні (тому однією з вимог цих еліт було надання об'єднаній Німеччині постійного членства в Раді Безпеки ООН). Тобто, як зазначає Лінк, по суті, йшлося лише про “велику сімку”, яка на тлі більшості держав світу є радше екстремою, ніж пересічним випадком [Link, 1999: S. 17].

¹ Лінк концептуалізує ці два способи проведення меж як дві різні стратегії нормалізму, першу з яких він називає *протонормалізмом*, а другу — *гнучким нормалізмом*. На його думку, в західних суспільствах після Другої світової війни панував гнучкий нормалізм, але деякі виклики їхньої стабільності (зокрема, терористичні акти 11 вересня 2001 року) спричинили посилення протонормалістичної орієнтації [Link, 1999: S. 75–82; 2004a: 27–31].

За часів радикальних політичних та ідеологічних трансформацій нормативний вимір нормальності стає набагато помітнішим, ніж звичайно, бо класифікація, що лежить у її основі, члени спільноти перестають сприймати як здоровий глузд. З.Раусінг зауважує, що для естонців початку 1990-х років “нормальне означало не те, чим Естонія ... справді є, а чим вона була б, якби не радянське вторгнення. Інакше кажучи, “норму” вживано не в значенні того, якою норма є, а радше якою вона має бути; якою була б нормальність, якби сам розвиток Естонії був нормальним” [Rausing, 2004: P. 36]¹. Якщо для Німеччини й Естонії вказані уявлення про нормалізацію безперечно домінують, то Україна залишається полем боротьби різних нормалізаційних орієнтацій, що бачать її чи то суверенною нацією, чи то частиною пострадянської культурної (або й політичної) спільноти; чи одномовною країною, що в минулому зазнала русифікації, а чи двомовною, яку нинішня влада намагається зукраїнізувати.

Зрештою навіть належність усіх членів одного суспільства до того самого нормалізаційного класу індивідів не є безперечною. Зокрема, підлеглі групи можуть намагатися досягти рівного становища з панівними або через нормалізацію за їхнім зразком, або ж, навпаки, через утвердження для своїх членів інших критеріїв нормальності (наприклад, афроамериканської вроди чи лесбійської сексуальності). Але й поза тим нормальні способи поведінки дорослих і дітей, чоловіків і жінок, політиків і робітників більш чи менш істотно відрізняються. В кожному разі в суспільстві завжди співіснують різні нормальності, до яких людина від часів соціалізації вчиться пристосовуватися, особливо якщо їй доводиться активно взаємодіяти в різних соціальних і/або культурних групах. Проте не всі ці нормальності мають однаковий вплив: деякі з них діють не лише в якійсь групі, а й у всьому суспільстві. Їхнє привілейоване суспільне становище забезпечує чинна система владних стосунків, відтворенню якої ці нормальності сприяють [Gotsbachner, 2001: p. 730]. Головним засобом утвердження й підтримування цього становища є інституціональні дискурси, які накидають і натуралізують підставові класифікації та середні й крайні показники нормальності — інакше кажучи, вказують, хто належить до нормалізованої спільноти та як вона діє і думає (а отже, як *має* діяти й думати). Ще важливішим є внесок цих дискурсів в утвердження самого пріоритету нормальності через належнення всього, що вкладається в її межі, та наголошування більших відхилень як загрози для спокою “нормальних людей” — без огляду на те, що керує “ненормальними”.

Медійний внесок у творення нормальності

Дискурсу мас-медіа належить одна з головних ролей і в окреслюванні меж нормального, і в утвердженні самого пріоритету “золотої середини”. Щоправда, сам Лінк не надає особливої уваги медіа як агентові нормалізму, хоч і відзначає їхню участь у поширюванні нормалістичних уявлень, пере-

¹ Ця цитата є прикладом тлумачення “норми” як синоніма “нормальності”. Саме воно зумовлює авторчине здивування, що норму бачать такою, “якою вона має бути”.

дусім на підставі статистичної інформації, зокрема поданої у вигляді “кривих зростання”, які він вважає найяскравішим символом цього світогляду [Link, 2004b: р. 47–49]. Медіа справді активно подають різноманітні статистичні “дані”, відбиваючи цим упривілейоване місце статистики в сучасних суспільствах як способу пізнання їхнього стану та проблем [Кулик, 2005: с. 139]. З одного боку, вони повідомляють — у новинних або аналітичних текстах чи окремо, без пояснень і коментарів, буцімто дозволяючи цифрам (часто унаочненим графіками або діаграмами) “говорити самим за себе” — результати статистичного обліку чи оцінювання різноманітних аспектів діяльності “свого” та інших суспільств і окремих груп або навіть осіб, відстежують зміни цих показників із часом та порівнюють їх між собою. З іншого боку, не менш поширеною стала практика публікації результатів соціологічних досліджень думок громадян щодо тих чи інших аспектів їхніх дій та уявлень. В обох випадках подавання й порівнювання сумарних результатів дій досить великих мас чи поширених серед них поглядів спирається на згадане вище уявлення про функціональну тотожність індивідів і значущість сукупних, а не окремих зусиль і бажань. Ця практика сприяє (само)нормалізації індивідуальних і колективних акторів відповідно до прийнятних показників у відповідних категоріях, що їх — і показники, і категорії — вона не тільки оприлюднює, а й творить. Однак вона не є специфічно медійною: медіа є лише найефективнішим каналом поширювання цього нормалістичного погляду на людину й суспільство, застосовуваного також у науці, освіті, державному управлінні, бізнесі тощо. Не заперечуючи важливості цієї практики, я хочу, однак, зосередитися на суто медійних засобах накидання нормалізму й окреслювання нормальності.

Головним чинником, який спонукає сприймати медійні тексти з погляду нормальності, а не норми, я вважаю *множинність і взаємозамінність* представлених у новинах та деяких інших жанрах природних і соціальних об’єктів, на жодному з яких увага творців і, відповідно, споживачів довго не затримується. Лише дуже невелика частина цих об’єктів потрапляє в наступні представлення, а всі інші зникають із поля зору журналістів і аудиторії назавжди чи принаймні надовго. При цьому, як запевняє Бенедикт Андерсон, “якщо Малі, після дводенних репортажів про голод [у тій країні], зникає зі сторінок “Нью-Йорк Таймс” відразу на кілька місяців, читачі й на мить не припускають, що Малі щезло зі світу або голод винищив усіх його громадян. Белетристична форма газети гарантує їм, що десь там “персонаж” Малі живе своїм непомітним життям, очікуючи наступної своєї появи в сюжеті” [Андерсон, 2001: с. 52]. Справді, здатність припускати далі існування зниклого зі шпальт чи ефіру “персонажа” — важливий складник комунікаційної компетентності людини як сприймача медійного дискурсу. Проте якщо про цього персонажа більше не говорять, то компетентні читачі або глядачі мають також зробити припущення, що нічого важливого — принаймні для них — із ним не відбувається. Й навіть якщо перед цим було сказано про голод, вони не мають ні перейматися тим, як запобігти дальшим стражданням і смертям малійського населення, ні навіть цікавитися кількістю голодних і померлих.

Звісно, можна припустити, що газета розповіла про заходи, здійснювані з метою зупинити голод, і запевнила в їхній максимально можливій ефективності, тож читачі мали зробити висновок, що все можливе вже роблять і їхньої допомоги не потрібно. Але уявімо собі, що йшлося би про голод десь в Аризоні чи навіть у сусідній до США Мексиці: чи могла б ця тема зникнути зі шпальт “New York Times” або якоїсь іншої поважної американської газети? Тож відвертання редакторів від представленої проблеми малійського голоду свідчить про те, що вони не пропонували читачам не тільки *допомогати* її розв’язати, а й *турбуватися* про тамтешню ситуацію, тобто неявно радили не вважати проблему важливою для світу й/або для них самих (таким чином заперечуючи ймовірне наголошення її серйозності у двох уже надрукованих статтях). Ця гадана неважливність могла впливати або з частотою повторюваності й, отже, звичайності голоду в такій “нецивілізованій” країні, як Малі, або із зумовленої її географічною віддаленістю й нікчемно малим впливом на стан справ у світі незначущості для американців усього, що діється в тій країні — тобто або з “внутрішньої” нормальності представленої ситуації, або з “зовнішньої” байдужості навіть до її ненормальностей. Незалежно від того, яку із цих причин (чи яке співвідношення їх обох) припускали й неявно пропонували читачам редактори, втілене в тематичній ієрархії газети уявлення про неproblemність вочевидь неприйняттого з нормативного погляду стану представленого об’єкта сприяло нормалістичному ставленню не лише до цього об’єкта, а й до світу взагалі. Бо якщо можна не перейматися таким, то чи варто дбати про безліч інших, менш страшних речей, про які щодня повідомляють медіа?

Щоправда, медіа пропонують уважати нормальним не все: вони мають і часом використовують різноманітні засоби позначування ненормальності зображуваної ситуації, виділення її з потоку нормальних. Видання чи канал може і явно закликати читачів/глядачів утрутитися (в описаному випадку — наприклад, жертвуючи гроші на порятунок мешканців Малі або беручи участь у демонстраціях із вимогою до американського уряду вжити заходів задля припинення голоду), і неявно спонукати їх до дій чи принаймні думок, цитуючи заклики якихось осіб і груп, наголошуючи загрозливість ситуації чи просто нагадуючи про неї регулярними матеріалами. Інколи вони справді так роблять: наприклад, напередодні, під час і після урагану Катрина, що в серпні 2005 року завдав численних жертв і величезних руйнувань трьом південним штатам США, новинні телеканали тієї країни впродовж кількох тижнів говорили переважно про цю одну проблему. Ненормальним, вартим утручання чи принаймні пильної уваги можуть ставати не тільки “внутрішні”, а й міжнародні події, й навіть не конче у важливих із погляду національних інтересів частинах світу: приміром, на межі 2004–2005 років американські медіа — на відміну від українських — активно представляли ситуацію в країнах Південно-Східної Азії після спустошливого цунамі¹. Але

¹ Припускаю, що зосередження на цих двох подіях було почасти зумовлене видовищністю й драматизмом, із яким їх можна було подавати. Проте це не заперечує, сказати б, анормалізаційного ефекту такого зосередження.

таке подання є радше винятковим. Набагато частіше про жахливі події просто згадують і одразу забувають — навіть коли йдеться не про природні катаклізми чи техногенні катастрофи, де часто-густо немає винуватців і втручання може бути спрямоване хіба що на допомогу жертвам, а про соціальні процеси, де порушення норми має, у принципі, бути якнайшвидше припинене й неодмінно покаране.

Якщо йдеться про новини, то нормалістична безпроблемність медійних представлень міцно пов'язана з переважною *орієнтацією на події*, а не процеси. Представляючи/створячи світ у вигляді набору останніх подій, що швидко змінюють одна одну навіть у межах газетної шпальти чи випуску новин, а назавтра поступаються місцем іншому наборові, де жодної з учорашніх подій можуть і не згадувати, новинний дискурс надає історії вигляду не *розвитку* подій і перебігу процесів, а радше простої *послідовності* не пов'язаних один з одним випадків. Пітер Голдинг і Філіп Еліот наголошують консерваційний ефект постійного “доповнювання обмеженого набору регулярно повторюваних подій у світі більш-менш того самого” [Golding, Elliott, 1999: p. 641]. Але прагнення медіа подавати якнайбільше різної інформації призводить і до іншого наслідку: “аудиторія не має часу й знання, щоб будувати загальні схеми для інтерпретації подій” і, отже, “виробляти цілісний погляд на природу соціальної реальності” [McCullagh, 2002: p. 48].

У самій структурі новинного дискурсу — в переважанні суто інформаційних матеріалів над аналітичними, коротких над довгими й безоцінкових над оцінковими, а також змішуванні буцімто важливих новин із “просто цікавими” — втілено орієнтацію медіа на *повідомлювання* про події, а не *пояснювання* їхніх (імовірних) значень, на надання читачам/глядачам змоги *більше знати*, а не *краще розуміти*. Так зорієнтований дискурс спонукає аудиторію і не шукати ніяких глибших значень, а сприймати й приймати згадані події як те, що *просто сталося*, як нормальні (у своїх, почасти витворених у самому цьому дискурсі категоріях) факти: черговий спортивний рекорд, чергове звинувачення політиків одне проти одного, черговий голод у якійсь африканській країні... Часом медіа явно чи неявно заперечують незначущість і нормальність поданих подій, проблематизуючи їх у редакційних статтях, експертних дискусіях тощо (зазвичай це поєднується з новинним представленням дальшого розвитку таких подій, що посилює наголос на їхній винятковості). Але щодо переважної більшості новин газети й телеканали не пропонують читачам і глядачам не тільки діяти або перейматися, а й якимось оцінювати їх і відповідно коригувати свої уявлення про світ: коротке повідомлення, після якого негайно йде інше, ніяк із ним не пов'язане, належить сприйняти й одразу ж відсунути на другий план, по суті, забути, щоби сприймати наступне¹.

Проте нормалізаційну дію медійного дискурсу зумовлює не тільки беззмістовна фрагментарність новин. Другим головним способом, у який цей

¹ Інтернет дає змогу користувачам уникнути миттєвого перемикання на наступну новину та сприймати важливі події триваліше й, отже, повніше [Гол, 2005: с. 161–163]. Однак неминуче інформаційне перенасичення обмежує таку зацікавлену аудиторію.

дискурс заохочує не оцінювати представлювані дії, висловлювання й уявлення з якогось нормативного погляду та сприймати їх як просто нормальні, я вважаю *відсутність проблематизації*, тобто практику згадування або показування певних зразків без наголошування, обговорювання їх та інших видів привертання уваги. Якщо представлюваний політик, спортсмен, співак тощо говорить з певної теми, висловлює певну думку, вживає певну мову й стиль та (у випадку телебачення) має певне вбрання, зачіску та вираз обличчя, — то відсутність жодних пояснень, запитань, заперечень та інших позитивних чи негативних реакцій журналіста або осіб, котрим він надає слово, означає, на моє переконання, що й тема, й думка, й мова, й вигляд видаються цим людям та/чи видаватимуться, як вони припускають, аудиторії відповідними контексту або принаймні звичними та зрозумілими. В усякому разі відсутність проблематизації демонстрованого зразка відбиває (не конче усвідомлене) припущення про його нормальність для такого типу людей і такого типу ситуацій, яку це демонстрування водночас витворює чи бодай відтворює¹. Мало того, нормальними для кожного аспекту представленої/твореної реальності постають при цьому всі зразки всередині певного інтервалу, тож причини вибору поміж ними в конкретних випадках така нормалізація, по суті, оголошує неважливими, зумовленими радше смаком чи збігом обставин², аніж якимись нормативними засадами.

Ясна річ, цей механізм діє не тільки в новинах, адже медійні тексти будь-якого жанру представляють безліч зразків поведінки, мовлення й мислення, переважна більшість яких залишається неproblemатизованою (власне, як і в усіх інших типах дискурсу, проте нормалізаційну потужність медійного посилює його виняткова роль у представлянні осіб і груп загалом). Якщо в новинній статті чи сюжеті, нарисі чи документальному фільмі автор може безпосередньо висловлювати своє ставлення до представлених дій, висловів і уявлень, то в ток-шоу й тим паче фільмах і серіалах він робить це через інших учасників, які в багатьох випадках якимось чином висловлюють позитивне або негативне ставлення до того, що побачили й/або почули, але набагато частіше не реагують ніяк, сприймаючи його як просто нормальне й цим спонукаючи до такого сприйняття аудиторію.

Утвердження нормалізму й окреслювання меж нормальності, що їх повсякчас здійснює подання різних відмін нормального, медіа час од часу доповнюють указуванням на той чи інший приклад *ненормального*. В цих випадках, навпаки, стратегія полягає в привертанні уваги до представлюва-

¹ Непроблематизовані подання припускають/відтворюють ще й типологізацію, на яку спирається нормальність, тобто сприйняття осіб та ситуацій як представників певних типів, котрих і стосується уявлення про нормальність тих чи тих зразків.

² Навіть катастрофічні випадки можна пояснити збігом обставин і, отже, визнати нормальними, хоч і периферійними. Це дозволяє медіа говорити мимохідь навіть про такі масштабні й не дуже поширені явища, як авіакатастрофи, урагани, епідемії тощо. Та й рукотворні нещастя на кшталт крадіжок чи бюрократичної тяганини медійний дискурс часто розглядає радше як неприємні обставини в житті жертв, аніж як свідомі дії виконавців: тоді немає потреби шукати пояснень і давати оцінки.

ного об'єкта й наголошуванні його незвичайності, ототожнюваної з неприйнятністю, нерідко навіть загрозовістю. Замість побіжної згадки чи показу проблематизований зразок стає предметом експертних дискусій, ток-шоу, публікованих добірок читацьких листів, часом навіть запальних суперечок між героями серіалів, що відбивають гадані “культурні тривоги” аудиторії. На тлі мовчазного прийняття всього іншого таке виняткове зосередження може виглядати для його об'єктів чи сторонніх спостерігачів як спланована кампанія або істеричний вибух, “моральна паніка” [Cohen, 1980]. Водночас решті читачів або глядачів таке відкидання ненормального не лише вказує на межу, що відділяє його від нормального, а й посилює їхню більш чи менш свідому відданість цьому останньому, бажання бути “як усі”, точніше, як усі нормальні (коло яких самі це відкидання неявно окреслює).

Кажучи словами Стюарта Гола, зорієнтовані на масову аудиторію медіа, особливо телебачення, “солідаризуються з поміркованим, консенсусним, серединним, Пересічним глядачем і натомість відділяють екстремізм з обох боків, які потім зрівнюють один з одним” [Hall, 1999: p. 280]. Власне, це стосується не тільки політичного чи ідеологічного екстремізму (наприклад, фашизму й антифашизму, про зрівнювання яких говорить Гол), а й усіх інших видів гаданої ненормальності, що їх дискурс самозваних нормальних, у тім числі й медійних, окреслює “суто з погляду їхнього відхилення від консенсусу”, буцімто характерного для решти суспільства [Hall, 1982: p. 62]. Інакше кажучи, відмінності між різними зразками є неважливими не тільки в межах нормальності, а й поза цими межами, де всі ненормальні постають — зокрема завдяки вириванню їхніх форм поведінки “з будь-якого соціального контексту, що міг би допомогти їх пояснити” [Bennett, 1982: p. 297] — як одним миром мазані. Ці два взаємодоповняльні складники нормалізації роблять важливою лише *різницю* між нормальними й ненормальними. Якщо у п'яних водіях, скорумпованих політиках і неполітичних убивцях не проблематизоване подання спонукає убачати неунікнений, хоч і небажаний *факт*, то гомосексуалісти, страйкарі, нелегальні мігранти та інші об'єкти проблематизації стають вартою (проти)дії *проблемою* або навіть *загрозою*. Межа між нормальним та ненормальним культурно специфічна, історично змінна й більш чи менш розмита — але завжди важлива для спонукування аудиторії/суспільства триматися “в рамках”.

Особливості української медійної нормалізації

Утілення вказаних тенденцій у сучасній Україні має певні особливості, зумовлені політико-економічним контекстом функціонування мас-медіа та ідеологічними настановами журналістів і читачів/глядачів. На мою думку, головною відмінністю української медійної нормалізації від західної є більша інтенсивність, тотальність: в Україні журналісти не навіюють аудиторії думки про доречність будь-чійого втручання навіть у ситуаціях найкрічущішого переступу норми. Ця тотальність є наслідком низки чинників, що діють на різних рівнях медійного дискурсу.

Якщо говорити про новини й обмежуватися рівнем окремих текстів, то головним чинником медійного утвердження пріоритету нормального над

належним (і водночас підтримування суспільного статус-кво) є *непроблематичність* подання більшості подій і процесів. Раніше цю рису дослідники виявили в телевізійних новинах періоду президентської кампанії 2004 року, коли спосіб медійного конструювання дійсності визначали темники: “В основному, канали представляли події в позитивно-нейтральній площині, тобто висвітлення або не передбачало в події якихось проблем, або проблеми конструктивно вирішувалися” [Костенко, Іванов, 2005: с. 110]. За роки без темників поширеність цього явища суттєво знизилася, але воно все ще охоплює чималу частину новинного дискурсу, зокрема пов’язаного з діяльністю влади.

Непроблематичне представлення подає себе як просто “повідомлення” про подію, але, з погляду критичної теорії, воно радше зберігає означення, запропоноване в текстовому джерелі та/чи дискурсивній конвенції, на підставі яких творить текст журналіст (на телебаченні також оператор). Відповідно, найчастіше медіа подають означення, що їх пропонують найбільш використовувані джерела, сприйняття котрих як авторитетних і вірогідних таке використання відбиває і водночас підтримує. Як і в західних країнах, в Україні такими джерелами є передусім інформаційно-пропагандивні матеріали органів влади й інших елітних організацій (політичних партій, бізнесових компаній, спортивних клубів тощо), котрі мають для виготовлення й розповсюдження таких матеріалів спеціальні структурні підрозділи. Тобто діяльність цих організацій медіа здебільшого представляють за їхніми самоподаннями, котрі можуть зазнавати в журналістських текстах певних змін, але далеко не завжди стають об’єктом критичного розгляду. Переважне *покладання на джерела* від таких організацій є технологічною основою непроблематичності представлення їхньої діяльності.

Надзвичайну поширеність такої практики в сьогodнішній Україні керівник новинної служби телеканалу СТБ Олексій Мустафін пояснив тим, що журналісти йдуть “шляхом найменшого спротиву”, приймаючи від зацікавлених у позитивному представленні своєї діяльності політиків (тобто їхніх піар-служб) “новини під ключ”, до виробництва яких вони самі не мають докладати жодних зусиль і за які нерідко ще й дістають матеріальну винагороду. Натомість критичне представлення влади потребує зусиль (зокрема пошуку інформації), для докладання яких журналісти та їхні зверхники мусять мати мотивації: відповідні уявлення про суспільну функцію медіа і певність у тому, що зусилля сприятимуть її виконанню. На думку Мустафіна, сьогodні в Україні таких мотивацій здебільшого не мають ні власники (крім тих випадків, коли конфлікт із певним чиновником спонукає їх його дискредитувати), ні менеджери, ні — почасти через протидію їхнім ранішим критичним спробам — журналісти¹.

Текстовим виявом непроблематичного представлення діяльності акторів є відсутність у багатьох новинних статтях і сюжетах будь-яких *дискурсивних засобів*, що могли б заперечити чи принаймні поставити під сумнів

¹ Інтерв’ю автора з Олексієм Мустафіним, заступником голови правління телевізійного каналу СТБ з інформаційного мовлення, Київ, 12.08.2008.

“повідомлення” використовуваних джерел. Серед таких засобів західні дослідники називають подання в медійних текстах поглядів обох чи, якщо їх більш як дві, всіх причетних до представлюваної події “сторін”; подання коментарів буцімто незалежних чи принаймні кваліфікованих експертів (що його прибічники медійної об’єктивності рекомендують як альтернативу власним коментарям журналістів); внесення до новинних текстів тверджень, покликаних окреслити контекст представлюваної події, зокрема пов’язати її з попередніми, дотичними до розуміння цієї (такі твердження медійники називають англійським словом “бекграунд”); іронію, яка дає журналістам змогу трохи дистанціюватися від об’єктів подання, не кидаючи їм одвертого виклику; нарешті, зазначення тих аспектів представлюваної події, щодо яких політики, урядовці або інші представлювані особи не дали задовільної, з погляду журналістів, відповіді. За часів Кучми дослідники та медійні критики неодноразово вказували на подання в багатьох текстах лише одного погляду на подію, а також на брак експертних коментарів і “бекграунду” [див., напр.: Костенко, Іванов, 2005: с. 110; Куляс, 2004]. Після падіння системи цензури й репресій щодо медіа критичність і збалансованість їхніх представлень суттєво зросла, але й нині в багатьох буцімто новинних текстах немає жодного із зазначених елементів проблематизації погляду, що його пропонує головне використовуване джерело¹.

На рівні структури новинного дискурсу найважливішою, з погляду нормалізації, рисою є *одноразовість подання* переважної більшості подій. Як зазначено вище, ця риса притаманна будь-яким новинним медіа, у яких події повсякчас змінюють одна одну й кожна є новиною тільки на короткий проміжок часу. Проте українські видання й канали вирізняються переважною одноразовістю уваги навіть до тих подій, що їх вони явно або неявно кваліфікують як виняткові, з огляду на ступінь відхилення від усталених зразків поведінки у відповідній царині й/або загрози для суспільних цінностей та інтересів. У березні 2008 року не дістали продовження, зокрема, сюжет каналу “Україна” (30.03.2008) про тритижневе голодування дітей багатодітної матері в Житомирі, котре “ніяк не вплинуло на спокій чиновників”, тобто не спонукало їх із розумінням поставитися до висунутих вимог; розповідь журналістів НТН (5.03.2008) про те, як “[н]а Одещині невідомі силоміць відібрали у ВІЛ-інфікованої жінки її дитину інваліда, й майже добу мати не знала, де її напівроздязгнена і хвора 15-річна донька. Лише згодом вдалося дізнатися, що чоловіки діяли за згоди працівників сільради і правоохоронців, так вони намагаються позбавити жінку материнських прав”; матеріал Нового каналу (19.03.2008) про “армійський бунт” у Бахчисараї, де “військові збиралися застосувати зброю проти міліціонерів та судових виконавців, котрі прийшли виселяти їх із будівлі військомату”. Ці й багато інших історій очевидного для журналістів беззаконня вони (чи їхні керівники, котрі вирішували, які саме події подавати в новинних випусках) не вважали досить важливими або цікавими, щоби розповісти, чи вдалося

¹ Тут не місце наводити будь-які кількісні показники, адже підрахунок має спиратися на чіткі критерії класифікації, окреслення й застосування яких потребує цілої статті.

все-таки якимось захистити жертв чиновницького свавілля або чи не призвів конфлікт у Бахчисараї до кровопролиття. Інакше кажучи, навіть такі події медійники потрактували як нормальні, не варті пильної уваги медіа і, отже, глядачів.

Повернення до раніше порушеної теми є очевидним винятком: із понад 400 сюжетів шести найрейтинговіших телеканалів упродовж останнього тижня березня 2008 року воно мало місце лише у випадках кількох катастроф і катаклізмів (зіткнення українського і китайського суден у Гонконгу, аварії гелікоптера на Одещині й руйнівної негоди в різних частинах України), а також коливання курсу долара, виплат вкладникам Ощадбанку та судового процесу між СБУ й керівниками харківської мерії. Втім, і з цих випадків усі, крім одного, кожний ЗМІ висвітлював не більш як двічі. Справді ненормальною медіа, особливо телеканали, вважали й робили тільки ситуацію в Гонконгу, про яку впродовж понад тижня згадували щодня, та ще й здебільшого ставили ці матеріали на перше місце у випуску. Абсолютне переважання нормалізаційних представлень творить тло, на якому вказування на ненормальність окремих подій стає помітнішим і дієвішим.

Важливе значення має також *жанрова структура* телевізійних і газетних новин. На телебаченні головним жанром новинних випусків є журналістський сюжет, але поряд із ним активно застосовують також студійні тексти, нерідко супроводжувані “синхронами” репрезентованих осіб. Такі тексти дають менше можливостей для проблематизації, тому їх використання може реалізувати вибір на користь неproblemатичного подання, зумовлений або ідеологічно (щоби подати певного актора у вигіднішому світлі), або технологічно (щоби приховати брак потрібної для якісного сюжету інформації). Загалом в українських теленовинах сюжети переважають, хоча на різних каналах їхня частка суттєво відрізняється. Студійні тексти особливо часто використовують (зокрема на “Інтері”) в представлянні діяльності влади, що я схильний тлумачити як свідому стратегію уникання проблематизації й, отже, подання тієї діяльності як нормальної. Ще два використовувані в новинних випусках жанри — це розмова ведучого з кореспондентом, що перебуває на місці представлюваної події й поєднаний зі студією “прямим зв’язком”, та розмова у студії між ведучим і одним чи кількома причетними до події особами. Перший із цих жанрів українське телебачення використовує досить часто — як видається, передусім із метою демонстрування об’єктивності та збільшення видовищності. Натомість другий за належного виконання сприятливіший для проблематизації й інтерпретації жанр регулярно застосовують лише на кількох каналах, передусім на “5-му” й на “Ері”.

На новинних сторінках газет також переважають жанри, що структурно обмежують проблематизацію, — насамперед короткі “подієві” статті та ще коротші “повідомлення”. Якщо у більшості газет тексти на пів- або й на цілу сторінку посідають від третини до половини нерекламного обсягу, то в новинній частині таких текстів зазвичай лише кілька, а в деяких виданнях немає взагалі. Робити тексти короткими журналістів і редакторів стимулює усталена графічна структура сторінки, яка відводить кожному

текстові більш-менш фіксовану площу. Одним з елементів цієї структури зазвичай є секція коротких повідомлень, здебільшого не підписаних і часом навіть не названих. Деякі газети мають ще й інші фіксовані елементи новинних сторінок, які зумовлюють неproblemатичне та нормалізаційне подання частини подій. Наприклад, “Україна молода” раз на тиждень уміщує добірку текстів під назвою “Рахункова палата”, де подано ту чи іншу цифрову інформацію (суми грошей, кількість осіб, відсотки тощо) про різні аспекти життя України та світу. Наголошуючи відповідь на запитання “Скільки?”, газета відвертає увагу від запитань “Як?” і тим паче “Чому?": демонструючи точність і об’єктивність свого представлення (завдяки цьому сприйманого просто як повідомлення), вона водночас структурно внеможливує пояснення контексту, причин і наслідків представленої події. Подібну функцію виконують і регулярно вміщувані в окремих виданнях, зокрема “Дні” та “Газеті по-українськи”, календарі подій, що сталися в різні роки саме цього дня чи минулого тижня. Позірна фактичність подання робить менш помітним його спосіб і сам факт згадування одних подій та оминання інших.

Крім цього, “Газета по-українськи” щодня має на сторінках міжнародних чи місцевих новин короткі тексти під рубриками “Фарт” і “Не фарт”, що розповідають про ситуації, коли якійсь людині, як подають це журналісти, в чомусь пощастило або не пощастило. Такими ситуаціями можуть бути не тільки не залежні від чийхось дій *випадковості*, як-от виграш у лотерею, з одного боку, й загублена річ — з іншого, а й *учинки* самої людини чи інших осіб, наприклад, небажання юнака повертати помилково внесені на рахунок його мобільного телефону гроші, що їх він натомість витратив на розмови з друзями (28.03.2008, с. 6), або ж побиття в Києві шотландського туриста, вбраного в кілт (14.09.2007, с. 10). Ці вчинки можна було б оцінювати з морального, правового чи іншого нормативного погляду, але редактори, що запровадили цю рубрику, пропонують сприймати її суто нормалістично: сталося, та й усе¹.

Щодо ж неновинного дискурсу, то його головною нормалізаційною характеристикою є безперечне *переважання розважальних продуктів* над соціальними (аналітичними, пізнавальними, мистецькими тощо). Це переважання зумовлюють смаки більшості глядачів і читачів, що їх мусять задовольняти комерційні канали й видання, та практична відсутність упливових альтернативних медіа, зорієнтованих на менші, але “якісніші” аудиторії (насамперед громадського телебачення). Більшість ефірного часу майже всіх каналів припадає на серіали та фільми, а поза тим чимало місця посідають

¹ Головний редактор газети Володимир Рубан визнав етичну вразливість застосування цього підходу до певних ситуацій, але висловився за її мінімізацію шляхом ретельнішого добору матеріалів до вказаних рубрик. Водночас він пояснив, що такий добір ускладнює потреба щоденного заповнення цієї структурної ніші, саму доречність якої він під сумнів не поставив — мабуть, уважаючи її роль як чинника врізноманітнення газетних сторінок важливішою за можливу етичну неадекватність окремих текстів (на підставі інтерв’ю автора з Володимиром Рубаном, головним редактором видання “Газета по-українськи”, Київ, 13.06.2008).

відверто розважальні продукти на кшталт музичних чи гумористичних програм та пізнавальні й публіцистичні продукти з чималим елементом розваги. Ба більше, навіть ті продукти, що нібито мають передусім інформаційне чи публіцистичне спрямування, як-от документальні фільми й політичні ток-шоу (власне, як і випуски новин), телевізійники дедалі більше роблять розвагою.

Так само й у газетах велику частину місця заповнюють тексти передусім чи почасти розважального спрямування. У виданнях для масової аудиторії найпопулярнішими жанрами неновинних сторінок є інтерв'ю з відомими чи пересічними, але в чомусь незвичайними людьми та нариси про їхню долю. В обох випадках зазвичай наголошено особливий досвід та пов'язані з ним емоції, на які читач має так само емоційно (захоплено, зворушено, звеселено тощо) відгукуватися, але не уявлення про певну царину чи суспільство загалом, характерні для них проблеми та шляхи їх розв'язання. Обов'язковим елементом усіх таких — і навіть багатьох нібито “якісних” — видань є також анекдоти, кросворди й інші виразно розважальні продукти. Водночас тексти проблематизаційних жанрів — редакційні статті, експертні коментарі чи проблемні (не суто подієві) статті популярні газети вміщують дуже рідко. До того ж деякі із цих статей, як можна судити з їхньої однозначної позиції на чиюсь підтримку чи засудження, — це оплачений піар певних осіб або організацій, а для газети, відповідно, радше спосіб заробітку, ніж порушення проблеми.

Іншим важливим чинником ідеологічного впливу медіа є їхні *тематичні пріоритети*. За позірного розмаїття подання подій і практик, окремі складники людського досвіду стають об'єктом медійної уваги набагато частіше, ніж інші — й завдяки цьому мають більше шансів утвердитися у свідомості читачів і глядачів як частина життєвого світу нормальної людини. Українські медіа в неновинних продуктах зосереджують особливу увагу на приватному та професійному житті людини, а громадсько-політичного ангажування (того, що не є частиною політики як професії) практично не згадують. Більшість серіалів і реаліті-шоу, з персонажами яких глядачі можуть так чи інак ідентифікуватися — водночас розважаючися *спостеріганням* за їхніми радощами й турботами — присвячено передусім приватному життю: коханню, родинним і дружнім стосункам, облаштуванню житла, приготуванню їжі, прийманню гостей тощо. Подібні пріоритети мають і популярні газети. Більшість інтерв'ю та нарисів стосуються приватного життя (навіть із політиків журналісти намагаються зробити “нормальних людей”, запитуючи їх про родину, хобі тощо). А тематичні сторінки присвячено гаданим нормальним людським заняттям на кшталт ремонту, покупок, подорожей чи лікування. Часом журналісти можуть запропонувати читачам розмову про професійне життя спортсмена, актора, моделі або іншої привабливої своєю незвичністю людини. Проте мені не доводилося бачити таких розповідей про адвокатів-правозахисників, активістів громадських організацій чи регулярних учасників політичних мітингів: їх можуть представити лише як одну зі сторін конфліктів, що в них медії не пропонують когось підтримувати і своєю демонстративною нейтральністю та браком пояснень радше спонукають читачів триматися подалі.

Усі ці чинники спонукають до сприйняття презентованих подій і процесів як просто нормальних, не вартих глибшого зацікавлення, занепокоєння чи тим паче втручання. Їхній сукупний ефект полягає не лише в захоєнуванні читачів або глядачів до нормалістичного погляду на світ, а й в окреслюванні тієї його частини, до якої цей погляд належить застосовувати. Ясна річ, нормалізаційні чинники не охоплюють усієї множини впливів медійного дискурсу, й нормативні приписи в ньому теж у різний спосіб виявляються. До того ж аудиторія не конче сприймає медійні “підказки” беззастережно: деякі читачі й глядачі можуть пошукати додаткової інформації про мимохідь розказану в новинах подію, а деякі можуть відмовитися від не-проблематизаційних видань чи телепрограм узагалі. Щодо будь-яких аспектів ідеологічного впливу медіа остаточно висновки можна робити тільки доповнивши аналіз дискурсу аналізом процесу його сприймання в певних контекстах. Утім, багаторівневість, постійність і неявність нормалізаційних спонук дають підстави припускати, що велика частина аудиторії їх не помічає і бодай тому не опирається.

Література

- Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. — К., 2001.
- Гол Д. Онлайн-журналістика. — К., 2005.
- Гарфінкел Г. Дослідження з етнотодології. — К., 2005.
- Костенко Н., Іванов В. (ред.). НОВИНИ VS. НОВИНИ: Вибірча кампанія в новинних телепрограмах. — К., 2005.
- Кулик В. “Творення здорового глузду” в сучасному українському дискурсі з мовно-етнічних проблем // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. — К., 2003. — Вип. 24. — С. 218–241.
- Кулик В. Роль мас-медій у підтриманні комплексу влади/знання: дискурс щодо Всеукраїнського перепису населення 2001 року та його результатів // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Наукові записки. — К., 2005. — Вип. 27. — С. 139–171.
- Куляс І. Висвітлення політреформи — непрофесіоналізм професіоналів? // Телекритика. — 2004. — 13.02. — <<http://www.telekritika.kiev.ua/comments/?id=13487>>.
- Словник української мови. — К., 1974. — Т. 5.
- Bennett T. Media, “reality”, signification // Culture, society and the media / Ed. by M. Gurevitch et al. — L.; N.Y., 1982. — P. 268–286.
- Cohen S. Folk Devils and Moral Panics: The Creation of Mods and Rockers. — Oxford, 1980.
- Geertz C. Local Knowledge: Further Essays in Interpretative Anthropology. — N.Y., 1983.
- Gotsbachner E. Xenophobic normality: the discriminatory impact of habitualized discourse dynamics // Discourse & Society. — 2001. — Vol. 12. — № 6. — P. 729–759.
- Hall S. The rediscovery of “ideology”: return of the repressed in media studies // Culture, Society and the Media / Ed. by M. Gurevitch et al. — L.; N.Y., 1982. — P. 56–90.
- Hall S. Racist ideologies and the media // The Media Studies: A Reader / Ed. by T. Marris. — Edinburgh, 1999. — P. 271–282.

Link J. Versuch über den Normalismus: Wie Normalität produziert wird. — Opladen; Wiesbaden, 1999.

Link J. From the “power of the norm” to “flexible normalism”: Considerations after Foucault // Cultural Critique. — 2004a. — Vol. 57. — P. 14–32.

Link J. The normalistic subject and its curves: On the symbolic visualization of orienteering data // Cultural Critique. — 2004b. — Vol. 57. — P. 47–67.

Rausing S. History, Memory and Identity in Post-Soviet Estonia: The End of a Collective Farm. — Oxford, 2004.